

Stichtelijke steekspelen Literaire programma's op de vooorlogse NCRV-radio (1925-1940)

Jeroen Dera (Radboud Universiteit Nijmegen)

Abstract

Pre-war radio programmes concerning literature are often described in terms of book promotion, either in the sense of cultural mediation or commercial publicity. This article, however, shows that book programmes also functioned as cultural platforms that allowed literary debates and critical issues to be extended from their printed origins into the realm of new media. By exploring the literary programmes of the Protestant broadcasting organisation NCRV, I will argue that, in practice, literary features did not always conform to a broadcaster's professed ideals of disseminating culture to the listening masses. Although the NCRV's book programmes intended to inform a broad Christian audience about (recent) works of literature, the oral reviews were occasionally aimed more specifically at the rank and file of the literary institutions that collaborated with the Protestant broadcasting organisation. In addition, a case study of Piet Risseeuw's activities at the NCRV reveals that personal issues could also affect the practice of radio criticism.

---

1. Het onderzoek naar vooroorlogse literaire radioprogramma's

Begin jaren dertig bestendigde de literatuurkritiek haar positie in de Nederlandse ether. De grote omroepen AVRO, KRO, NCRV en VARA, die vanaf de omroepregelingen van 15 mei 1930 samen over tachtig procent van de zendtijd beschikten, konden voor de bespreking van (al dan niet recente Nederlandstalige) literatuur vertrouwen op een vaste criticus of een vaste groep critici. Het bekendste voorbeeld in dit verband is ongetwijfeld dr. P.H. Ritter jr., die tussen 1928 en 1957 de literaire rubriek van de AVRO coördineerde. Andere namen die in de context van vooroorlogse Nederlandse radiokritiek geregeld opduiken, zijn die van A.M. de Jong (VARA), Herman

de Man (KRO), Anton van Duinkerken (KRO), Cornelis Rijnsdorp (NCRV) en Piet Risseuw (NCRV).¹

Hoewel de literatuur(beschouwing) bij de doorbraak van de radio als massamedium al snel een positie binnen de verschillende Nederlandse omroepen verwierf, is naar dit fenomeen nog weinig onderzoek verricht. Het meest uitvoerig is de documentatie rondom het radiowerk van Ritter, wiens correspondenties (met onder anderen uitgevers) deels door Jan J. van Herpen werden bezorgd en later door Merijn de Boer werden geanalyseerd.² Andere vooroorlogse radiocritici viel echter geen afzonderlijke studie ten deel.³ Wel hebben Koen Rymenants en Pieter Verstraeten recentelijk onderzoek gedaan naar een reeks literair-historische lezingen voor de Belgische openbare radio-omroep NIR-INR. Zij scharen deze lezingen onder de noemer van middlebrow-literatuurbeschouwing, 'een vorm van communicatie over literatuur die een breed publiek wil informeren over een veelheid aan literaire verschijnselen'.⁴ Kenmerkend voor de middlebrow-literatuurbeschouwing achten Rymenants en Verstraeten dat geen van de vaste rollen en functies in het communicatieproces gepri- vilegieerd wordt boven de andere: noch de zender van de boodschap, noch de ont- vanger, noch de context of het medium neemt een dominante positie in – het gaat veeleer om een programma van gematigdheid en toegankelijkheid waarin de verschil- lende elementen van het communicatieproces in evenwicht zijn.⁵ Illustratief hiervoor is de rol van de spreker in een radiolezing: die vervult een mediërende en facilite- rende functie bij het bevredigen en ontwikkelen van de interesses van zijn publiek, en 'verdoezelt daarbij zijn eigen individuele profiel ten voordele van een neutrale(re) bemiddelaarsrol'.⁶ De nadruk ligt dus niet op het eigen artistieke programma, maar op een toegankelijke weergave van de stof waarvoor het publiek belangstelling heeft (en wellicht ook op het leveren van een bijdrage aan de bredere culturele missie van de betrokken omroep).

Een dergelijke bemiddelaarsrol van de radiospreker komt ook terug in verschillende internationale studies die de relatie tussen radio en literatuur verken- nen. Aangezien de infrastructuur rondom het nieuwe medium zich in verschillende landen op verschillende manieren ontwikkelde, zijn er de nodige nationale accent- verschillen aan te wijzen. In die context maken Lyn Gorman en David McLean het bekende onderscheid tussen *public service broadcasting* en *commercial broadcasting*: in het eerste geval zijn omroepen instituties die een algemeen nut nastreven en bekostigd worden door contributiegelden en/of overheidssubsidies, terwijl commerciële omroepen in handen zijn van bedrijven en een winstgevend oogmerk hebben waarin advertentiegelden een sleutelrol spelen.⁷ In zekere zin sluit de vooroorlogse Neder- landse situatie aan bij de publieke variant: de omroepen hadden geen winstgevende doelstelling en articuleerden een culturele taak, waarbij zij hun programmering in dienst stelden van een volksoopvoedend ideaal.⁸ Het omroepbestel was echter in hoge mate verzuild, waardoor er in Nederland niet zonder meer gesproken kan worden van een algemeen nut: eerder richtten de verschillende omroepen zich, de AVRO uitgezonderd, op een specifieke levensbeschouwelijke achterban. Internationaal gezien neemt de Nederlandse situatie daarmee een bijzondere positie in,⁹ maar de volksoopvoedende inzet kan wel verbonden worden met de situatie in bijvoorbeeld Groot-Brittannië, waar de BBC zich onder het bewind van John Reith ontwikkelde tot 'a mass communications medium directed [...] to elevating the nation's standard of

conduct through a quasi-Arnoldian dissemination of culture to the listening masses'.¹⁰

Anders is wat dat betreft de positie van cultuur op de Amerikaanse radio, die zich volgens het commerciële model ontwikkelde en waarin literaire programma's met een cultuurbemiddelend doel afgewisseld werden met boekenrubrieken met, in de woorden van Joan Shelley Rubin, 'a more blatant sales pitch'.¹¹ Zulke boekpromotie in commerciële zin kwam echter ook voor in landen waar de omroep zich naar het publieke model ontwikkelde. Tatjana Jahnke en Oliver Davin stellen voor de literaire radioprogramma's in de Weimarrepubliek bijvoorbeeld vast dat ze stelselmatig verzandden in 'nichtsagenden Lobäußerungen von Verlagsangehörigen'¹² en ook voor de Nederlandse situatie is gesuggereerd dat de vooroorlogse literatuurkritiek op de radio vooral tot taak had boeken onder de aandacht van potentiële kopers te brengen.¹³

De publieksgerichte en de commerciële benadering van literaire radioprogramma's hebben met elkaar gemeen dat de focus ligt op motieven en strategieën van programmamakers om boeken onder de aandacht van het volk te brengen. Wat betreft de vooroorlogse radioliteratuurbeschouwing in Nederland is er echter meer aan de hand. De socialistische criticus A.M. de Jong gebruikte zijn boekenuitvoertjes bij de VARA bijvoorbeeld niet alleen om arbeiders in contact te brengen met het werk van figuren als Troelstra en Ehrenburg, maar ook om de romans van literaire tegenstanders als Marsman en Ter Braak publiekelijk onder vuur te nemen.¹⁴ Hier zien we geen boekbespreker aan het werk die zijn individuele profiel verruilt voor een neutrale bemiddelaarsrol, zoals gebeurde in de literair-historische lezingen die Rymenants en Verstraeten analyseerden, maar wordt de radio ingezet als volwaardig medium om literaire kritiek te bedrijven vanuit scherp geformuleerde poëtische ideeën. Het is dan ook relevant om de relatie tussen radio en literatuur niet alleen te bestuderen vanuit het perspectief van boekpromotie in cultuurbemiddelende en/of commerciële zin, maar om ook na te gaan in hoeverre de radio binnen het literaire veld een medium was waarin – in de woorden van Susan Merrill Squier – 'social and cultural conflicts were worked out'.¹⁵

Vanuit deze constatering wil ik in deze bijdrage nader ingaan op het literaire programma van de Nederlandsche Christelijke Radio Vereeniging (NCRV) tussen 1925 en 1940. Hoewel er geen opnamen van literaire radioprogramma's uit deze periode bewaard zijn gebleven, zijn er diverse bronnen beschikbaar op basis waarvan de literaire radiatorubriek gereconstrueerd kan worden. De verschillende sprekers en hun onderwerpen kunnen om te beginnen worden afgeleid uit de *Omroep-Gids* van de NCRV, die in veel gevallen ook zicht geeft op de inhoud van de bijdragen via de inleidingen die sprekers bij hun lezing publiceerden. Daarnaast heb ik gebruikgemaakt van de archieven van Cornelis Rijnsdorp en Piet Risseeuw in het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), die beide briefwisselingen bevatten waarmee ik een kijkje achter de schermen van de omroep kon nemen en waarin bovendien typoscripten van lezingen bewaard zijn gebleven. Een laatste bron vormen de verschillende protestants-christelijke literaire periodieken uit de onderhavige periode (*Opwaartsche wegen* en *Stemmen des tijds* voorop), waarin soms (bewerkingen van) lezingen gepubliceerd werden en het culturele werk van de NCRV ook een aanleiding tot commentaar kon vormen.

De centrale vraag in het artikel is die naar de verhouding tussen de cultuurbemiddelende idealen van deze omroep enerzijds en de praktijk van de letterkundige rubriek anderzijds. Welke metakritische doelstellingen articuleerden de NCRV en haar radiocritici en in hoeverre kunnen deze de toets met de praktijk, zoals die gereconstrueerd kan worden op basis van de hierboven beschreven bronnen, doorstaan? In paragraaf 2 introduceer ik de NCRV en plaats ik haar programma van culturele volksverheffing tegen de achtergrond van de Nederlandse protestants-christelijke letterkunde in de jaren twintig en dertig. Vervolgens ga ik in paragraaf 3 in op het literaire programma in de beginjaren van de omroep, waarbij ik ook aandacht besteed aan een hoogoplopend conflict tussen de NCRV en een drietal protestants-christelijke letterkundige organisaties. De vierde paragraaf is gewijd aan de invulling van de letterkundige halfuurtjes en laat zien dat er lang niet altijd congruentie bestond tussen de volksopvoedende idealen van de omroep en de praktijk van het boekenprogramma. In paragraaf 5 diep ik die incongruentie verder uit aan de hand van de figuur Piet Risseeuw, om uiteindelijk in paragraaf 6 tot enkele afsluitende opmerkingen te komen over de aard van literatuurbeschouwing op de radio, die in de praktijk niet alleen een cultuurbemiddelende, maar ook een literair-kritische en polemische functie kan hebben.

2. NCRV en cultuurbemiddeling

De NCRV werd in 1924 opgericht op initiatief van P.K. Domnisse en is daarmee de oudste omroepvereniging van Nederland.¹⁶ Van meet af aan had de vereniging een ‘dienende en bemiddelende functie’, wat inhield dat zij de microfoon beschikbaar stelde voor andere christelijke verenigingen en in principe geen inhoudelijke bemoeienis met de programma’s nastreefde.¹⁷ Die faciliterende taak blijkt ook uit het gegeven dat de NCRV een interkerkelijke signatuur had: in een tijd waarin er een soms felle theologische strijd woedde binnen (de verschillende afsplitsingen van) de protestants-christelijke kerk, koos de omroepvereniging geen partij. Daardoor was de NCRV in staat aanhangers van verschillende christelijke gezindten aan zich te binden en kon zij tussen 1925 en 1940 een grote groei doormaken: waar er op 1 januari 1925 nog 600 leden waren, waren dit er vijftien jaar later 136.000.¹⁸

In de protestants-christelijke wereld was niet iedereen gelukkig met de oprichting van de NCRV. Sommigen zagen de radio als een typische uitwas van de secularisering, die zich ook uitte in de opmars van auto’s, balzalen en bioscopen, en die werd opgevat als een gevaar voor de Bijbellezing in christelijke gezinnen.¹⁹ Er waren echter ook positieve geluiden: via de radio kon het Evangelie vele huiskamers bereiken en bovendien betrof het een middel om de *kleine luysden* cultureel op te voeden. Wat dat laatste betreft spreekt Reyer Kraan van de ‘dubbele culturele doelstelling’ van de NCRV: via de omroep kwamen luisteraars in eerste instantie in contact met de eigen, protestants-christelijke cultuur en vervolgens konden de luiken voorzichtig worden opengezet naar de algemene cultuur.²⁰ Voor de letterkundige rubriek betekende dit dat er veel nadruk lag op literatuur uit de eigen kring, waarbij de sprekers – in de woorden van Cornelis Rijnsdorp – voor ‘een sterk onderwijzende inslag’ kozen.²¹ Het ging echter om meer dan popularisering van de protestants-christelijke cultuur: volgens Rijnsdorp waren de radiolezingen over letterkunde ook een oproep tot eigen creativiteit bij de luisteraars, die op literair terrein gestimuleerd moesten worden.

Binnen de protestants-christelijke tak van het vooroorlogse literaire veld werd zulke literair-culturele opvoeding strikt noodzakelijk geacht. Ten tijde van de oprichting van de NCRV kampte de protestantse letterkunde namelijk met een tweeledig probleem: er waren weinig cultuurdragers van betekenis en de goede auteurs die er waren, kregen weinig aandacht buiten de christelijke pers.²² Het was dus zaak de protestants-christelijke letteren te emanciperen. In de secundaire literatuur over dit onderwerp worden geregeld de namen van de eerder genoemde NCRV-critici Rijnsdorp en Risseeuw aangehaald: de eerste als voornaamste ‘culturele emancipator’, de tweede als popularisator met een bijzonder talent voor ‘het organiseren en stimuleren van de protestants-christelijke literatuur’.²³

Rijnsdorps ideeën over volksoepvoeding spelen een belangrijke rol in zijn essaybundel *Ter zijde* (1935), waarin hij opmerkt dat de kloof tussen kunst en volk – die in de protestants-christelijke wereld toch al erg groot was – verder is verbreed door toedoen van de Beweging van Tachtig.²⁴ In zijn ogen hebben de elitaire literatuuropvattingen van de Tachtigers intellect en volk van elkaar vervreemd en is er letterkundige popularisering voor nodig om de twee met elkaar te verzoenen.²⁵ Daarbij streeft Rijnsdorp een waarlijk reformatorische kunst op neo-calvinistische basis na, waarvoor een van de voorwaarden luidt: ‘Onze mensen moeten weten, wat er op verschillend kunstgebied tot stand is gebracht. Ze moeten oog en oor leren krijgen voor „stijl” in zijn breedste zin, voor „karakter” in de kunst’.²⁶ Bij het verwezenlijken van dat ideaal ziet Rijnsdorp een rol weggelegd voor de radio, die wat hem betreft een ‘geestelijke verkeersfunctie’ bekleedt en dus als cultureel doorgeefluik kan functioneren.²⁷

In tegenstelling tot Rijnsdorp heeft Risseeuw nooit zulke expliciete openbare uitspraken over de functie van de radio gedaan. De stichtelijk-didactische inslag van de NCRV kan echter moeiteloos worden verbonden met zijn cultureel-emancipatorische activiteiten, die erop gericht waren het protestants-christelijke publiek literair op te voeden door het in contact te brengen met (al dan niet zelfgeschreven) verhalen en gedichten die qua stijl en structuur de moeite waard waren.²⁸ Tussen 1924 en 1933 redigeerde Risseeuw bijvoorbeeld het *Kerstboek*, dat protestantse literatuur in tienduizenden huiskamers bracht, en in de eerste helft van de jaren dertig was hij letterkundig redacteur van het publieksgerichte Zondagsblad van de christelijke krant *De Rotterdammer*. In die laatste hoedanigheid schreef Risseeuw op 8 maart 1935 een brief aan Hein de Bruin, wiens roman *Wat blijft* (1934) hij tot grote teleurstelling van de schrijver nogal kritisch besproken had. Daarin maakt de criticus een opmerking die inzicht geeft in zijn eigen visie op zijn rol als cultuurbemiddelaar:

Jouw teleurstelling betekende eveneens voor mij teleurstelling. Vroeger heb ik wel eens, tegen beter weten in, een boek, dat naar de vorm voor een kleine kring bestemd was, aan de massa opgedrongen. Ik ben nu wijzer geworden. Behoudens enkele uitzondering blijft jouw boek m.i. voor het volk gesloten. Dat is bedroevend, maar het is zo. En nu zou het veel gemakkelijker voor mij geweest zijn “Wat Blijft” in een letterkundig tijdschrift te bespreken, doch als criticus van het Zondagsblad, criticus niet alleen vóór, doch ook namens de lezers, ben ik verplicht, week aan week het publiek en de auteurs met elkaar te confronteren.²⁹

Hier profileert Risseeuw zichzelf als popularisator te midden van het volk: op een podium als het Zondagsblad van *De Rotterdammer* komt het erop aan te spreken namens de gemiddelde lezer. Voor een positieve bespreking in een dergelijk publieksgericht medium, waartoe ook de radio-omroep gerekend zou kunnen worden, is *Wat blijft* in Risseeuws ogen te zeer gericht op een kring van ingewijden – elders in zijn brief stelt hij dat De Bruins roman ‘te veel miniatuur’ is en suggereert hij dat de vorm van het boek een te prominente rol speelt. Wat dat betreft tekent zich een verschil af met Rijnsdorp, in wiens poëtica voor de literaire vorm een duidelijke plaats was weggelegd.³⁰

Hoewel er tussen de benaderingswijzen van Rijnsdorp en Risseeuw accentverschillen zijn, kunnen hun beider ideeën over volksopvoeding goed worden ingepast in het emancipatoire oogmerk van de letterkundige rubriek van de NCRV. Allicht is het daarom dat deze twee figuren het vaakst met de vooroorlogse NCRV in verband worden gebracht. De radiovereniging kon voor haar literatuurprogramma echter putten uit een groter aanbod van protestants-christelijke auteurs, die zich gedurende de jaren twintig op allerlei manieren verenigd hadden. Zo werd in 1923 het tijdschrift *Opwaartsche Wegen* opgericht, waarin een poging werd gedaan om de erfenis van Tachtig te verbinden met het levensbeschouwelijke element van christelijke kunst, om zo tot een ‘eigen’ protestants-christelijke literatuur te komen.³¹ Uit het netwerk rond dit tijdschrift – belangrijke namen zijn Jo van Ham, Roel Houwink, Harmen van der Leek en Christiaan Tazelaar – kon de NCRV dankbaar vissen. Kraan veronderstelt zelfs dat er een goede samenwerking met *Opwaartsche Wegen* bestond, toen de NCRV vanaf januari 1929 iedere maandagavond een literaire lezing uitzond.³² Zoals ik zal laten zien in de volgende paragraaf, verliepen de eerste jaren van de letterkundige rubriek echter niet zo voorspoedig als Kraan suggereert. Al snel stuitte de volksopvoedende idealen van de betrokkenen namelijk op een organisatorisch conflict in de praktijk.

3. Het literaire programma van de NCRV onder spanning

Opwaartsche Wegen was niet de enige institutie die gedurende de jaren twintig op het protestants-christelijke literaire toneel verscheen: uit een fusie van twee reeds bestaande (en voorheen conflicterende) christelijk-letterkundige bonden ontstond in 1925 Het Verbond van Christelijk Letterkundige Kringen, dat zich tot doel stelde de beoefening en studie van christelijke literatuur te bevorderen.³³ In hetzelfde jaar werd de Christelijke Essayistenkring opgericht, die streefde naar literaire voorlichting van het christelijk volksdeel door woord en schrift. In september 1929 kwam daar op instigatie van het Verbond nog een Christelijke Auteurskring bij, waarin christelijke literaire schrijvers verenigd waren.

De eerste jaren na de oprichting van de NCRV waren het vooral leden van de Christelijke Essayistenkring die lezingen op letterkundig gebied verzorgden, al gebeurde dat zeker niet op regelmatige basis. In 1925 was er slechts één causerie die raakte aan een literair thema, toen Christiaan Tazelaar sprak over ‘Het Wezen en de Beteekenis van Christelijke Kunst’. Twee jaar later was Tazelaar ook een van de sprekers in de reeks *Radio-lezingen over letterkunde*, die eveneens op initiatief van de Essayistenkring was georganiseerd en die resulteerde in een gelijknamige publicatie (1927), waardoor de lezingen voor verdwijning in de ether werden behoed. Het

boekje werd in *Opwaartsche Wegen* besproken door Van Ham, wiens recensie een mooi voorbeeld is van de dubbelzinnige houding die in protestants-christelijke kringen ten opzichte van de radio werd ingenomen. Hoewel de Christelijke Essayistenkring volgens Van Ham terecht inzag dat het via het nieuwe medium mogelijk was 'kontakt te krijgen met mensen, die men anders nooit zou bereiken', achtte hij het bedenkelijk 'dat er weer een nieuw element van sterk oppervlakkig makende kracht zijn invloed doet gelden in de volksopvoeding, nu overal de nabootsing genoten wordt voor echt, nu het surrogaat meer belangstelling heeft dan het waarachtig levende'.³⁴ De 'echte' kunst – het 'waarachtig levende' – was voor Van Ham kennelijk iets fysieks en niet iets wat door de ether tot een grote groep luisteraars werd gebracht.

Waar de jaren 1925-1928 gekenmerkt werden door een weinig gestroomlijnd literair radioprogramma, bracht de NCRV begin 1929 meer regelmaat in de letterkundige rubriek. Op maandagavond, meestal tussen half 7 en 7, is er tijd gereserveerd voor een 'literaire lezing' vanuit het Verbond. De omroepgidsen van de NCRV geven inzicht in de invulling van deze avonden. De eerste uitzending kwam voor rekening van E.G. van Teylingen, die zich de vraag stelde: 'Hebben wij een eigen christelijke literatuur?' Dit onderwerp past goed bij de contemporaine zoektocht naar een protestants-christelijke kunst, die (allicht meer dan het algemene publiek) de eigen literaire achterban moet hebben beroerd. Andere maandagavondlezingen waren dan weer duidelijker ter oriëntatie van het ongeletterde christelijke volksdeel bedoeld. Zo sprak P.H. Muller over het 'begrijpen van poëzie', beantwoordde Risseeuw voor zijn luisteraars de vraag 'Wat en hoe zullen wij lezen?' en maakte Ad Kuiper het publiek vertrouwd met het werk van Revius. In 1929 werd de letterkundige rubriek van het Verbond grotendeels door zulke didactische lezingen ingevuld: van de 43 uitzendingen bestond 49% uit lezingen; 37% was gewijd aan declamaties van (christelijke) literatuur en 14% werd ingevuld met een boekbespreking, die meestal handelde over werk van iemand uit de eigen kring.

Het aantal boekbesprekingen in 1929 lag echter hoger dan bovenstaande percentages doen vermoeden, omdat Risseeuw dat jaar los van het Verbond met een tiental literair-kritische bijdragen aan de NCRV meewerkte. Hij deed dat op verzoek van NCRV-secretaris C.A. Keuning, die in een brief van 12 december 1928 duidelijk maakte wat de omroep met deze boekbesprekingen voor ogen stond: 'De bedoeling is niet, dat breede letterkundige beschouwingen worden gegeven, daar deze over de hoofden van de meeste luisteraars heen gaan. Maar eenvoudig, boeiend vertellen van nieuw-verschenen werken, en vooral uit die werken goed voorlezen'.³⁵ Keunings woorden suggereren dat hij van Risseeuw geen uitgebalanceerde literatuurkritiek verwachtte: de nadruk op het voorlezen sluit eerder aan bij het beeld van de boekbespreker als mediator tussen literatuur en publiek. Daarbij wenste de NCRV dat er actuele werken behandeld zouden worden, een idee waaraan Risseeuw overigens niet angstvallig hoefde vast te houden.³⁶ Strikter was de eis die de omroep stelde aan de aard van de besproken boeken: '[A]ls regel zullen de christelijke boeken natuurlijk behandeld moeten worden'.³⁷

Het is moeilijk om Keunings verzoek en zijn instructies aan Risseeuw te rijmen met het beeld van de NCRV als vereniging met een dienende en bemiddelende functie. Op literair vlak was er eerder sprake van actieve bemoeienis, wat bij de betrokken letterkundige organisaties de nodige ergernis opleverde. Op een ongedateerde briefkaart van begin januari 1929 meldt Van Ham aan Risseeuw dat er

binnen de Christelijke Essayistenkring grote bezwaren tegen de NCRV bestaan. In de eerste plaats vindt men het peil van de letterkundige lezingen niet hoog genoeg en daarnaast stelt men dat de omroepbestuurders ‘niet bevoegd zijn om deze zaken te organiseren en dat een commissie of iets derg. daar meer voor aangewezen is’.³⁸ Deze twee bezwaren hangen met elkaar samen, in die zin dat de rommelige organisatie tot een laag peil van het programma leidt: zowel de sprekers als de onderwerpen worden volgens Van Ham ‘louter bij gril’ aangewezen. Daarnaast is er een probleem van financiële aard: ‘Sommigen moeten het gratis doen, anderen krijgen een tientje, f 15, f 25, f 40, een enkele zelfs f 50. Ook krijgt dezelfde persoon de ene keer f 10, dan weer f 25, etc.’. De onvrede bij de Essayistenkring is zo groot, dat er besloten is de NCRV te boycotten, ‘als ze niet meer overleg plegen en alles in de handen van een soort dictator blijven leggen’. Van Ham verwacht dat het Verbond spoedig tot eenzelfde actie zal overgaan en raadt Risseeuw aan zich daarnaar te schikken.

In eerste instantie loopt het niet zo’n vaart met een boycot. Eind januari 1929 spreken twee leden van het Verbond met goed resultaat met het NCRV-bestuur, dat de programmering van de maandagse lezingen uit handen geeft. De fricties steken in de loop van het jaar echter weer de kop op, als de NCRV zonder overleg met Verbond en/of Essayistenkring literatoren voor de microfoon laat plaatsnemen. Zo schrijft Verbondlid Jan H. de Groot op 25 april aan Risseeuw naar aanleiding van een declamatie van A.J.D. van Oosten: ‘[Hij] sprak niet voor de microfoon op onze uitnodiging. Hij was op z’n verzoek door de NCRV zelf aanvaard’.³⁹ Zowel het Verbond als de Essayistenkring dringt bij de omroepleiding aan op algehele overdracht van de (inhoudelijke) organisatie, maar de situatie wordt er niet beter op: het *Algemeen Handelsblad* meldt op 3 september 1929 dat de NCRV ook de programmering van het literaire halfuurtje op de maandagavond voor haar rekening neemt. Op die manier worden de letterkundige organisaties voor hun gevoel buitenspel gezet.

Medio 1930 culmineerde de ontevredenheid over het beleid van de NCRV. Op 5 juni van dat jaar hield Gabriël Smit, die later de overstap zou maken naar de KRO, de laatste boekbespreking namens de letterkundige organisaties, over de roman *Het duistere licht* van Gerrit Kamphuis. Zowel het Verbond en de Essayistenkring als de pasgeformeerde Auteurskring boycotten de NCRV, omdat er over de samenwerking niet naar tevredenheid afspraken konden worden gemaakt. Het was een beslissing waar niet alle radiosprekers zich in konden vinden, maar die wel unaniem door de leden van de verschillende organisaties werd gevolgd. Zo moest Risseeuw, lid van het Verbond en de Auteurskring, in december 1930 een uitnodiging van de NCRV afslaan: ‘Hoewel ik persoonlijk buiten het conflict sta, ben ik zeer tot mijn spijt, toch genooddaakt voor de uitnodiging te bedanken, wil ik niet in ernstige moeilijkheden komen met de organisaties van welke ik lid ben’.⁴⁰ Het is een situatie die voor Risseeuw frustrerend moet zijn geweest: in zijn pogingen het volk te bereiken was de radio immers een bijzonder nuttig instrument.

De kritiek op de NCRV nam na het stopzetten van de letterkundige lezingen een vlucht in de protestants-christelijke literaire pers. Met name in de rubriek ‘Kroniek’ uit *Opwaartsche Wegen* werd geregeld naar de omroep uitgehaald. Zo vroeg de redactie zich hardop af: ‘Waarom maakt de N.C.R.V. geen eind aan de wantoestand, dat zij de enige omroeporganisatie is, die *het boek* in wezen en verschijning niet kent?’⁴¹ En Roel Houwink stelde verontwaardigd: ‘De N.C.R.V. heeft gedurende het afgelopen jaar een zeer belangrijk onderdeel van haar cultuurtaak schandelijk verwaarloosd. Dit

in tegenstelling met de andere omroepverenigingen die het belang van dit onderdeel van haar programma wèl inzagen'.⁴²

Het was Rijnsdorp die uiteindelijk de patstelling wist te doorbreken. Na een reeks mislukte onderhandelingen tussen de NCRV en de besturen van de betrokken letterkundige organisaties lukte het hem om vertegenwoordigers van alle partijen op 1 april 1932 bij elkaar te brengen in een vergadering, waarin vruchtbare afspraken werden gemaakt die een half jaar later zouden leiden tot de hervatting van het literaire programma.⁴³ De belangrijkste afspraak betrof de organisatie van de radiolezingen: er werd een literaire radiocommissie samengesteld onder voorzitterschap van een NCRV-bestuurslid, waarin een afgevaardigde van elke letterkundige organisatie zitting had.⁴⁴ Voor het vervolg van dit artikel is echter vooral de uitkomst over de 'aard der uitzendingen' interessant, waarover de notulen van de vergadering melden: 'Hoofddoel zal [...] moeten zijn, onze christelijke literatuur nader tot ons volk te brengen. Vandaar, dat ook boekbespreking een ruime plaats zal moeten hebben.'⁴⁵

Kennelijk werd het idee dat de radio moest worden gebruikt voor volksoopvoeding bij de betrokkenen ruim gedeeld. De impasse die ontstond naar aanleiding van het conflict tussen de NCRV en de letterkundige organisaties maakt intussen duidelijk dat er met betrekking tot die volksverheffende inzet van de literaire rubriek een spanning bestond tussen ideaal en praktijk. Ruim twee jaar lang stond de wens om inspraak van letterkundige zijde de voorgenomen cultuurbemiddeling van figuren als Risseeuw en Rijnsdorp in de weg. Waar het hier om een infrastructurele aangelegenheid gaat, laat ik in de volgende paragraaf zien dat de volksoopvoedende basis van het literaire programma ook doorkruist werd door kwesties van poëtische aard.

4. Het literaire halfuurtje in de praktijk

Na de geslaagde onderhandelingen tussen de NCRV en de letterkundige organisaties werd het literaire halfuurtje op 28 oktober 1932 hervat met een inleiding van Tom de Bruin, getiteld 'De literatuur als getuigenis'. Het ging vanaf nu om een tweewekelijks programma dat werd uitgezonden op de vrijdagavond tussen 7 en half 8 en dat tot 1 januari 1940 goed was voor 178 uitzendingen.⁴⁶ De radiocommissie nodigde om beurten leden van het Verbond, de Essayistenkring en de Auteurskring uit voor de microfoon, waarbij de spreker soms de opdracht kreeg een bepaald boek te behandelen en een andere keer vrij gelaten werd in zijn keuze. Onder invloed van de radiocommissie veranderde het karakter van de letterkundige lezingen: waar voor de impasse bij de NCRV slechts 19% van de uitzendingen uit boekbesprekingen bestond (tegenover 52% lezingen en 29% declamaties), had tussen 1932 en 1940 61% van de halfuurtjes een literair-kritisch karakter, terwijl het aandeel van de lezingen zakte naar 38% en slechts 1% van de uitzendingen gewijd was aan declamatie.

Wie spraken er voor de NCRV? Vanaf de invoering van de letterkundige lezingen door het Verbond in januari 1929 kwamen in totaal zeventig verschillende sprekers voor de microfoon, wier activiteit onderling echter aanmerkelijk verschilde. Een overzicht van de meest actieve radiocritici tussen 7 januari 1929 en 1 januari 1940 geeft tabel 1, waarbij opvalt dat ook hun bijdragen aan de NCRV minimaal waren, gelet op de periode waarover de literaire halfuurtjes zich uitstrekten: gemiddeld namen deze sprekers iets vaker dan eenmaal per jaar plaats voor de microfoon.

Tabel 1: top tien meest actieve sprekers in het literaire programma van de NCRV, 1929-1940

AUTEUR	AANTAL BESPREKINGEN
A. van Schendel	8
J.K. van Eerbeek	5
J.H. Eekhout	4
H. de Man	4
W. de Mérode	4
H. Roland Holst	4
A. Coolen	3
D. Kramer	3
W. Vermaat	3
A. de Vries	3

Tabel 2: meest besproken auteurs voor de NCRV-microfoon, 1929-1940

SPREKER	AANTAL LEZINGEN
P.J. Risseeuw	25
P.H. Muller	10
C. Rijnsdorp	10
Ad. Kuiper	9
B. van Noort	9
D. Wouters	9
H. de Bruin	8
R. Houwink	8
W. ten Kate	8
H. van der Leek	8

De activiteit van Risseeuw is daarbij enigszins vertekend door zijn literair-kritische reeks uit 1929: als we die niet meenemen in de telling, komt ook zijn aandeel op een tiental halfuurtjes uit.

Welke auteurs behoorden tot het literair-kritische repertoire van de boeken-halfuurtjes? Tabel 2 geeft aan welke literatoren het vaakst onderwerp van NCRV-bespreking waren, waarbij opvalt dat het niet louter om figuren uit de eigen kring gaat. Van deze meest besproken auteurs had de helft een uitgesproken protestants-christelijk signatuur: Van Eerbeek, Eekhout, De Mérode, Vermaat en De Vries. Een grensgeval is Diet Kramer, die zich gedurende lange tijd in de kringen van *Opwaartsche Wegen* en het Verbond bewoog, maar daarbinnen niet ondubbelzinnig als protestants-christelijk auteur werd beschouwd.⁴⁷ Met Antoon Coolen en Herman de Man waren bij de NCRV ook rooms-katholieke auteurs herhaaldelijk vertegenwoordigd, terwijl via Roland Holst de socialistische literatuur een plaats kreeg. Het meest opvallend is de positie die Van Schendel inneemt: hoewel met name zijn ‘Hollandsche’ romans regelmatig raken aan christelijke thema’s, is de meest besproken auteur op de NCRV-radio tegelijkertijd degene die het best past binnen de ‘algemene’ cultuur.⁴⁸ Deze observatie sluit aan bij de constatering van Gillis Dorleijn dat er in de jaren dertig een zuiloverstijgende ‘gedeelde hiërarchie’ bestond wat betreft de auteurs die ertoe deden.⁴⁹ Van Schendel was ook gereputeerd in het protestants-christelijke subveld en kon daarin allicht als voorbeeld dienen.

Dit repertoire van besproken schrijvers leidt tot de aanname dat de NCRV op literair vlak niet geheel in zichzelf gekeerd was, zoals eens over *Opwaartsche Wegen* is opgemerkt.⁵⁰ Wel moeten we constateren dat niet-protestantse literatuur op de NCRV-radio geregeld vanuit levensbeschouwelijk oogpunt werd geëvalueerd. Dat blijkt uit de korte aankondigingen die de meeste sprekers uit de periode 1929-1940 bijdroegen aan de *Omroep-gids: Christelijk Tijdschrift voor Radio*, de belangrijkste bron voor een reconstructie van het literaire programma van de NCRV.⁵¹ Gabriël Smit merkte aan de vooravond van zijn lezing over Karel van de Woestijne bijvoorbeeld op ‘dat zijn figuur in christelijke kringen wat al te zeer verwaarloosd bleef’ en stelde

voor Van de Woestijne te lezen als een dichter, 'die elke moede trilling in zijn hart moduleerde naar het hemelsch heil'.⁵² Op die manier werd een dichter die binnen de protestants-christelijke kring als 'modern' te boek stond (ook) via de radio ingelijfd in de christelijke traditie. Zo bezien hadden de boekenhalvuurtjes niet alleen een opvoedende functie richting het publiek, maar dienden ze ook om het terrein van de christelijke letterkunde af te bakenen en te verbreden.⁵³

Die laatste vaststelling tekent de spanning die er in de literaire rubriek van de NCRV bestond tussen ideaal en praktijk. De radio mocht dan wel bedoeld zijn om het luisterend publiek voor te lichten op het terrein van de (christelijke) literatuur, maar in kringen van protestants-christelijke letterkundigen bestond er geen consensus over de richting waarin die literatuur zich zou moeten begeven. Ik veronderstel daarom dat de boekenhalvuurtjes een *double implied listener* hadden: enerzijds werd de algemene christelijke luisteraar aangesproken, bij wie een (meestal) actueel werk onder de aandacht werd gebracht, anderzijds waren de lezingen gericht op een literaire kring die op zoek was naar een eigen geluid. De bijbehorende evaluatieve vorm is die van de opbouwende kritiek, waarin vooral de verbeterpunten van het besproken werk centraal stonden en die binnen de contemporaine protestants-christelijke literatuurkritiek veel gebezigd werd.⁵⁴ A. Wapenaar stelde bijvoorbeeld over *Het Vergeten Deel* (1933) van G. Sevensma-Themmen dat de 'tendenz' te veel overwicht had in de roman: de personages zijn geschematiseerde figuren geworden die psychologisch niet overtuigend zijn, waardoor het boek slechts een 'poging' tot literatuur blijft, ondanks 'de voornaamheid van de geboren kunstenaars' die uit de taal en de stijl spreekt.⁵⁵ En hoewel B. van Noort Wilma Vermaats roman *Opstanding* (1934) als een 'waardevol geschenk' onthaalde, hoopte hij in zijn lezing 'van [zijn] bedenkingen tegen de visie van Wilma [...] uitvoerig rekenschap te geven'.⁵⁶

In het geval van zulke lezingen moeten we de spreker mijns inziens niet louter opvatten als een mediator tussen literatuur en publiek, maar fungeerde het boekenhalvuurtje van de NCRV ook als een podium waarop de boekbespreker een kritische dialoog aanging met zijn object, met als doel de (protestants-christelijke) letterkunde een stapje verder te helpen. Dat zo'n kritische dialoog kon conflicteren met het volksopvoedende doel van een radiolezing, blijkt mooi uit het literaire halvuurtje dat Roel Houwink op 16 februari 1934 verzorgde over het werk van Felix Timmermans. In zijn lezing, die integraal werd opgenomen in *Opwaartsche Wegen*, vertrekt Houwink vanuit een karakterisering van het publiek: 'Het publiek kiest, maar het weet bijna nimmer waarom en het pleegt zich geen rekenschap te geven van zijn keuze'.⁵⁷ Over de gevolgen van dit onberedeneerde leesgedrag van het publiek merkt Houwink op:

[B]oeken lezen is geen onschuldige, ongevaarlijke bezigheid. Een boek kan ons sterker maken, maar ook slapper; moediger, maar ook moedelozer. En zoo mag het ons niet onverschillig blijven, welke boeken veel gelezen worden. Want boeken, die veel gelezen worden, komen vele huizen binnen en komen onder vele oogen en deze oogen behoren niet altijd toe aan geestelijk volgroeide en geoefende menschen.⁵⁸

Hier ligt de focus uitdrukkelijk niet op de algemene luisteraar: Houwink doet vooral een oproep aan zijn collega-critici ('En zo mag het ons niet onverschillig blijven...') om de smaak van het grote publiek niet te negeren, aangezien dit zelf niet in staat is het gelezene op de juiste manier te taxeren. Dit meta-kritische appel demonstreert hij vervolgens aan de hand van het veelgelezen oeuvre van Felix Timmermans, waarin Houwink een 'alarm-sigitaal' ontwaart: door Timmermans' nadruk op de verbeelding en de vlucht die daarin mogelijk is, komt 'het leven [...] op de eerste plaats en God op de tweede, de natuur [...] op de eerste plaats en de mensch op de tweede. En het einddoel wordt: de bloem te genieten van alles. [...] En daarom lijkt ons de lectuur van zijn boeken niet zonder gevaar'.⁵⁹ Met die laatste waarschuwing bereikt Houwink dan toch het algemene publiek, dat hij wil behoeden voor een soortgelijke vlucht in de fantasie. De vraag is alleen of de gemiddelde toehoorder die boodschap nog wel meegekregen heeft: Houwinks uiteenzetting over de taak van literatuurcriticus (die de publicatie in *Opwaartsche Wegen* kan hebben gemotiveerd) zal over de hoofden van veel luisteraars heen zijn gegaan.

Dat Houwink zich met zijn boekenhalfuurtje over Timmermans niet primair tot de 'kleine luyden' leek te richten, blijkt ook uit de stijl van zijn radiolezing. Van de eenvoudige toon die een figuur als Risseeuw bepleitte, is in zinnen als 'Er is in den modern mens blijkbaar wakker geworden een primitieve belustheid op primitieve sensaties' of 'Ook de litteratuur is vol drijfzand, doch men bemerkt het niet, eer men er reeds ten halve in is weggezakt' weinig terug te vinden.⁶⁰ Een soortgelijke spanning zien we ook op andere dan stilistische vlakken bij de NCRV-letterkundigen terug. Zo sprak Christiaan Tazelaar op 25 mei 1934 een jaar na haar overlijden over Alice Nahon, waarbij hij vooral enkele 'nieuwe gegevens' over haar leven en werk wilde behandelen, immers: '[D]uizenden in Noord- en Zuid-Nederland hebben van die eenvoudige, klare poëzie genoten. Reeds bij haar leven, maar vooral bij haar heengaan, werd veel over [Nahons] poëzie geschreven en dat alles behoeft nu niet te worden herhaald'.⁶¹ Tazelaar ging er kennelijk van uit dat zijn luisteraars de nodige voorkennis over het leven en het werk van Nahon hadden, ondanks het gegeven dat er voor de NCRV-microfoon niet eerder over deze dichteres gesproken was. Met zijn lezing leek de spreker aldus te mikken op een (enigszins) ingewijd publiek.

Tazelaar stond daarin niet alleen. Uit de briefwisselingen van Hein de Bruin met de NCRV blijkt expliciet dat de literator vond dat er wel wat van het publiek verwacht mocht worden. Naar aanleiding van het typoscript van de lezing die hij op 26 oktober 1934 zou houden over de door Klaas Heeroma samengestelde bloemlezing *Het derde réveil*, schreef de omroepleiding aan De Bruin: 'Zonder overigens ook maar iets af te willen dingen op de waarde Uwer lezing, moet het ons toch van het hart, dat zij zich te veel tot een élite-publiek richt. In zooverre wordt het karakter eener radio-lezing uit het oog verloren'.⁶² Het is een bezwaar waarmee De Bruin beslist niet instemmen kon, blijkens zijn reactie op de brief van de NCRV-leiding:

Ik heb den indruk, dat u de luisteraars, wat hun begripsvermogen betreft, onderschat. Het grootste deel van de N.C.R.V. luisteraars komt toch onder het gehoor van de prediking. En ik ben altijd van meening geweest, dat dit al reeds, de jaren door, een groote invloed ten goede heeft gehad voor het verstaan van een behoorlijk geredigeerd betoog. Trouwens het is m.i. een groot bezwaar,

dat bij de N.C.R.V. een beetje de neiging leeft, om wat al te veel rekening te houden met het verlangen van de heel gewone en dikwijls oppervlakkige massa. [...] De groote massa vindt iets mooi als het “lollig” is, of opgelegd sentimenteel, of, indien het muziek betreft, als ze mee kunnen zingen. Ik zeg dit allerminst “uit de hoogte”: ik voel mezelf goed thuis onder het “volk”, waar overigens weer zulke goede gevoelens in leven. Maar op het gebied der cultuur zijn ze vrij onverschillig, omdat dit gebied, geloof ik, over ’t algemeen hun directe belangen niet raakt, naar ze meenen.⁶³

Deze woorden zijn exemplarisch voor de problematiek van literatuurpopularisering: een auteur als De Bruin – vanaf 1933 nota bene lid van de letterkundige radiocommissie – geloofde niet in de mogelijkheden van literaire socialisering van de ‘massa’, omdat het grote publiek volgens hem geen intrinsieke motivatie had om zich te verdiepen in kunst en literatuur. De Bruin stelde zich dan ook niet op als popularisator, maar richtte zich met zijn radiowerk veeleer op een literair ingewijde achterban.

Dat laatste blijkt des te meer uit de literair-historische achtergrond waartegen De Bruins lezing over *Het derde réveil* plaatsvond. Heeroma’s bloemlezing had de nodige opschudding veroorzaakt in protestants-christelijke letterkundige kringen, in het bijzonder binnen de redactie van *Opwaartsche Wegen*, waarin zowel Heeroma als De Bruin zitting hadden. In de inleiding van *Het derde réveil* betoogde Heeroma dat er een generatie dichters was opgestaan voor wie de individuele persoonlijkheid niet langer telde: in plaats daarvan waren deze dichters zich ervan bewust dat hun werk geheel in dienst stond van de Gemeente Gods, een ontwikkeling die wat Heeroma betreft bijzonder toegejuicht moest worden.⁶⁴ In de context van de protestants-christelijke zoektocht naar een eigen literatuur was dat nogal een stellingname, aangezien *Het derde réveil* de klemtoon legde op het christelijke aspect van poëzie en de integratie met de esthetica van Tachtig als irrelevant wegzette. Bijzonder problematisch daarbij was dat Heeroma de dichters rond *Opwaartsche Wegen* als een onderdeel van het derde réveil presenteerde: daarmee wekte hij de indruk namens het tijdschrift te spreken, terwijl Heeroma’s visie niet als standpunt van de redactie kon worden opgevat. Integendeel: De Bruin keerde zich in zijn radiolezing tegen Heeroma’s inleiding op *Het derde réveil* en Harmen van der Leek toonde zich in het maandblad *Eltheto* bijzonder kritisch tegenover diens opvattingen, wat zou resulteren in een redactionele breuk binnen *Opwaartsche Wegen*.⁶⁵

Eén van de reacties op *Het derde réveil* is in het kader van dit artikel bijzonder interessant, namelijk de NCRV-lezing die Rijnsdorp op 20 juli 1934 hield over *Opwaartsche Wegen*. Op 2 juli schreef Rijnsdorp zijn vriend Risseeuw over de naderende bespreking, die hij aankondigde als ‘vrijwel een afscheid en het begin van een aanval’.⁶⁶ Uit die woorden valt af te leiden dat Rijnsdorp, die een jaar later in *Ter zijde* de geestelijke verkeersfunctie van de radio zou bepleiten, van plan was het medium te gebruiken om (de poëtische richting van) een protestants-christelijke literaire institutie ter discussie te stellen. In zijn lezing wond hij er inderdaad geen doekjes om dat hij de ontwikkeling van *Opwaartsche Wegen* met lede ogen aanzag. In zijn ogen was de redactie hoe langer hoe slechter in staat de wetten van kunst en religie uit elkaar te houden:

Men heeft vroeger de dominees verweten, dat ze dichters wilden zijn. De tijd kan niet ver meer af wezen, dat we de dichters zullen moeten verwijten, dat ze zich voor zieleherder uitgeven. De symptomen zijn er reeds. Heeroma deed een gebed in Opw. W. afdrukken, niet een gedicht, maar gewoon een gebed, dat hij bij een zekere gelegenheid in het publiek heeft uitgesproken. [...] Moet dit nu de richting zijn, die in Opw. W. de toon gaat aangeven en laten de oudere redactieleden zich hierdoor meeslepen? [...] Bij alle wind van over de grenzen maakt dit alles een provinciale bijna sectarische indruk.⁶⁷

Voor *Het derde réveil*, dat Rijnsdorp las als een uitingvorm van de koers van *Opwaartsche Wegen*, had de criticus geen goed woord over: hij meende dat Heeroma 'zijn carrière als publicist en leider in spé ernstig in de waagschaal heeft gesteld met deze jeugdige, niet eens beminnelijke dwaasheid, middelmatige verzen, in geen enkel opzicht oorspronkelijk of bijzonder, als vleugen van een geestelijke opwaking aan te kondigen'.

Rijnsdorps lezing zorgde voor de nodige commotie binnen *Opwaartsche Wegen*: er kwamen uitvoerige reacties van De Bruin, J. Haantjes en Jo van Ham, van wie vooral de laatste bijzonder gepikeerd was door Rijnsdorps aanval.⁶⁸ Bovendien plaatste de redactie een reactie op Rijnsdorps lezing in het tijdschrift, waarin ze duidelijk maakte dat de opvattingen van Heeroma *niet* overlaptten met die van *Opwaartsche Wegen*, zoals Rijnsdorp gesuggereerd had. Heeroma zelf was zo boos, dat hij weigerde contact met Rijnsdorp te zoeken. Wel stuurde hij een brief aan Risseeuw, die op dat moment de redactie voerde over een bundel (*Het heerlijk ambacht*, 1934) ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van de Christelijke Auteurskring. Aan die lustrumbundel wilde Heeroma niet langer meewerken, omdat Risseeuw de lezing van Rijnsdorp had opgenomen in *De Rotterdammer*: 'Kon die lezing op zichzelf nog als een slip of the tongue gelden, deze publicatie onder jou[w] redactionele verantwoordelijkheid maakt haar tot een bewuste, openlijke oorlogsverklaring van de heren Rijnsdorp en Risseeuw aan het adres van Opw. Wegen'.⁶⁹ In mediahistorisch opzicht is dit een bijzonder interessante opmerking, omdat ze iets zegt over de invloed van de radio ten opzichte van die van de pers: voor Heeroma had een gepubliceerde lezing meer status dan een ongepubliceerde, die in mindere mate als 'openlijke' oorlogsverklaring kon gelden. Dat deed er voor Heeroma overigens niets aan af dat Rijnsdorp zijn spreekbeurt bij de NCRV misbruikt had, schreef hij aan Risseeuw: 'R. gaf geen gefundeerde kritiek, maar uitte enkel zijn weerzin tegen de huidige geest van O.W. zonder enige poging te doen die geest te begrijpen. [...] Ik vind het beneden peil van R. om een radiolezing, bedoeld tot voorlichting van het grote publiek, te misbruiken om zijn antipathieën te lozen'.⁷⁰

Wie de invulling van de letterkundige rubriek van de NCRV nader beschouwt, moet vaststellen dat Rijnsdorp niet de eerste was voor wie 'voorlichting van het grote publiek' niet het (enige) doel van een radiolezing was. Een blik op de praktijk van de boekenhalfuurtjes leert dat de radio binnen de protestants-christelijke tak van het literaire veld een podium vormde waarop leden van een christelijk-literaire gemeenschap hun poëtische ideeën toetsten aan (actuele) literatuur – en andersom. Rijnsdorp in retrospectief geformuleerde idee dat de radiolezingen een sterk onderwij-

zende inslag hadden, moet dus in zoverre worden gerelativeerd dat dit ‘onderwijzen’ plaats kon vinden vanuit een hoogst persoonlijke poëtica. Dat er daarnaast achter de schermen van de boekenhalftuurtjes politiek bedreven werd, laat ik in de volgende paragraaf zien aan de hand van de positie van Risseeuw in het protestants-christelijke literaire netwerk.

5. Risseeuw in de coulissen van het literaire programma

Piet Risseeuw was als organisator en stimulator een spin in het web van de vooroorlogse protestants-christelijke letterkunde. Hij beschikte dan ook over een uitvoerig netwerk en correspondeerde met veel collega-schrijvers en –critici. Wat de organisatie van de literaire rubriek van de NCRV betreft vormen Risseeuws briefwisselingen een mooi inblikje in de verhalen achter het boekenprogramma, waarop Risseeuw bij tijd en wijle invloed probeerde uit te oefenen – en soms met succes.

Een eerste voorbeeld daarvan heeft betrekking op Risseeuws verontwaardiging over het boekenhalftuurtje dat W. ten Kate, lid van de Christelijke Essayistenkring, op 10 mei 1935 hield over Risseeuws roman *Kort oponthoud*. Ten Kates aankondiging in de *Omroep-gids* duidde erop dat hij het boek niet in alle opzichten geslaagd vond. Volgens de criticus was het vooral jammer dat het Risseeuw niet consequent lukte ‘het verhaalde te brengen op hooger niveau, – en opeens de verwijding der perspectieven aan te brengen, die opheft uit de sfeer van het tijdelijk-toevallige, tot het plan van het boventijdelijk-standvastige’.⁷¹ De daadwerkelijke lezing is voor zover mij bekend niet bewaard gebleven, maar in Risseeuws beleving ging Ten Kate zijn boekje stevig te buiten. Op 15 mei schreef hij namelijk aan Rijnsdorp dat hij ‘gegriefd’ was door de bespreking en dat hij de lezing in kwestie ‘onzuiver’ vond, aangezien deze ‘van begin tot het eind afbrekend’ was.⁷² Op zichzelf was dat voor Risseeuw al reden genoeg om de bespreking te diskwalificeren, maar hij ervoer de kwestie als extra pijnlijk vanwege het aantreden van de in zijn ogen onbevoegde Ten Kate, ‘die zijn literaire autoriteit ontleent aan zijn baard’. Daarin kreeg Risseeuw bijval van zijn *Rotterdammer*-collega A. Wapenaar, die hem naar aanleiding van de uitzending schreef: ‘Het is anders beroerd genoeg, dat zoo iemand met zoo weinig autoriteit in de gelegenheid gesteld wordt, dergelijk afbrekend werk te doen’.⁷³

Dat laatste heeft ook Risseeuw zelf dwarsgezet, blijkens zijn vraag aan Rijnsdorp over het werk van de literaire radiocommissie: ‘[K]rijgen de commissieleden de lezing eerst ter inzage? Zoo ja, dan ben ik geneigd het de betrokken leden zeer kwalijk te nemen’.⁷⁴ Volgens Rijnsdorp was zoiets praktisch zeer moeilijk uitvoerbaar, maar wat Risseeuw betreft moest er spoedig verandering komen in de gang van zaken:

Je moet niet vergeten, dat er honderden mensen zijn, die speciaal voor een radiolezing gaan zitten. [...] Wat betreft eventuele controle van de commissie: misschien gaat [...] daar de vergelijking met de krant niet op. Er zouden echter dwaze dingen gebeuren, als ik alles, wat de medewerkers mij toezonden, zonder te lezen maar in de krant plaatste.⁷⁵

Uiteindelijk kwamen Rijnsdorp en Risseeuw (die zich daarbij ook gesteund wist door Wapenaar) tot de conclusie dat er preventief moest kunnen worden ingegrepen als een radiolezing niet deugde. Het is onduidelijk of dit in een hernieuwd beleid heeft geresulteerd – opmerkelijk is hoe dan ook dat Ten Kate, die tot dan toe acht keer voor de NCRV-microfoon was verschenen, niet langer literaire lezingen voor de omroep zou verzorgen.

Het lijkt erop dat Risseeuw niet nog een keer voor de verrassing van een negatieve bespreking wilde komen te staan, want eind 1936 schreef aan hij commissielid Hein de Bruin:

In Februari zal mijn roman *Is het mijn schuld?* bij Kok verschijnen. Er zitten nog al wat haken en ogen in, die eventueel door een recensent misbruikt kunnen worden. [...] Is het mogelijk dat Wapenaar of Rijnsdorp wordt uitgenodigd om mijn boek voor de radio te bespreken? Je weet en begrijpt dat ik niet om een “goede” recensie vraag. Maar ik stel wel hoge prijs op een bespreking door iemand die de mentaliteit van de mensen kent, waarover ik heb geschreven. Als je in deze iets voor mij doen kunt, zal ik je daarvoor zeer dankbaar zijn.⁷⁶

Risseeuws interventie was succesvol: De Bruin kon terugmelden dat zowel Wapenaar als Rijnsdorp nog niet ingepland was voor een radiolezing en op 4 juni 1937 besprak Rijnsdorp de roman welwillend voor de NCRV – in de *Omroep-gids* meldde hij dat het boek ‘het waard’ was op de radio besproken te worden en hij voorspelde: ‘[D]eze stem zal worden verstaan’.⁷⁷

Waar uit het bovenstaande blijkt dat Risseeuw zijn netwerk gebruikt heeft om zijn romans in de ether besproken te krijgen, zijn er ook gevallen waarin hij zelf diensten bewees aan collega-schrijvers. Een voorbeeld is de geschiedenis rond de debuutroman van J.W. Ooms, die in sommige kringen bekendheid verwierf als ‘schrijver van de Alblasserwaard’. Het contact met Ooms dateert van juli 1933, toen de jonge twintiger zijn schrijfambities met Risseeuw deelde: ‘Hoewel ik U niet anders ken dan door Uw schrijven (vooral in het Zond.bl. v.d. Rott.) en door de Radio veroorloof ik mijzelf de vrijheid U eens te schrijven, en enkele gedichten van mijn hand te zenden’.⁷⁸ In de jaren die volgden, ontfermde Risseeuw zich over Ooms, die hij soms zeer vermanend toesprak om diens gebrekkige Nederlands. Onder Risseeuws mentoraat ontstond intussen wel de roman *De Korevaars*, die Risseeuw tot aan het uitgevercontract toe begeleidde: ‘Een royalty contract is verreweg het beste. Je ontvangt dan een zeker bedrag per verkocht exemplaar (doorgaans 10% van den verkoopprijs ingenaaid). [...] In strikt vertrouwen: deze prijs zou ik als schrijver willen stellen op 10 à 15 cent per exemplaar’.⁷⁹

Toen *De Korevaars* in 1939 uiteindelijk verscheen, nam Risseeuw de gelegenheid te baat om zijn pupil een extra duwtje in de rug te geven door de roman voor de NCRV-microfoon te recenseren. Al in de begeleidende tekst in de *Omroep-gids* liet de criticus zich lovend uit over het boek, waarover hij onder meer opmerkte: ‘Ooms behoefde niets te forceeren, hij schreef om zoo te zeggen, van huis uit’.⁸⁰ Wanneer we de stevige kritiek in acht nemen die Risseeuw aanvankelijk op Ooms’ schrijfwerk

had, moeten we constateren dat deze juist veel heeft moeten forceren, maar vanzelfsprekend betreft het hier zaken die voor de NCRV-luisteraar verborgen bleven. Ook voor de figuur Risseeuw moet dan ook worden vastgesteld dat achter de boekenhalftuurtjes méér dan een volksoptvoedend ideaal schuilging: hier zien we een organisator aan het werk, die desgewenst handig gebruikmaakte van zijn contacten om een boek onder de aandacht van het grote publiek te brengen.

6. Slotopmerkingen

Wie in de literaire nalatenschap van de NCRV duikt, ontdekt al snel grote hoeveelheden materiaal die één ding heel duidelijk maken: de beeldvorming rond de omroep als 'stichtelijk-didactisch' verdient nuancering. De vooroorlogse geschiedenis van de literaire rubriek van de omroep laat zien dat er beslist een programma van volksoptvoeding aan de boekenhalftuurtjes ten grondslag lag, dat door vele betrokkenen werd gedeeld. Wat mij betreft lijkt het ook geen twijfel dat figuren als Risseeuw, Rijnsdorp en Houwink daadwerkelijk probeerden het algemene publiek te interesseren voor de protestants-christelijke literatuur, maar een nadere beschouwing van hun activiteiten rond de NCRV laat zien dat het te eenvoudig is de boekenprogramma's op de radio slechts vanuit dat perspectief te benaderen. De geschiedenis van het literaire programma van de NCRV toont immers aan dat de radio in de jaren dertig een medium vormde waarin, tegen de achtergrond van een cultuurbemiddelend en volksverheffend ideaal, discussies doorsijpelden die in de (in dit geval protestants-christelijke) literaire wereld gevoerd werden. Zo bezien droeg de radio evengoed bij aan de productie van literatuuropvattingen als de contemporaine literatuurbeschouwing in papieren media.

Wat dat laatste betreft moet het voorbehoud worden gemaakt dat de radio significant minder impact moet hebben gehad dan bijvoorbeeld de literaire kritiek in dagbladen en tijdschriften. In eerste instantie kan dat worden toegeschreven aan negatieve connotaties als oppervlakkigheid en zedeloosheid die het nieuwe medium aankleefden, maar er school ook een probleem in de sterke zuilgebondenheid van dat medium en in de aard ervan: radiolezingen waren per definitie vluchtig, in die zin dat ze alleen op een gezette plaats en tijd toegankelijk waren, niet tussendoor gepauzeerd of teruggestuurd konden worden en in het overgrote deel van de gevallen ook niet konden worden teruggelezen. De boekenhalftuurtjes zullen dan ook geen grote rol van betekenis in het literaire veld hebben gespeeld, een gegeven dat overigens ondersteund wordt door de bescheiden papieren receptie die vooroorlogse literaire radiolezingen ten deel is gevallen. Dat wil echter niet zeggen dat verder onderzoek naar vooroorlogse radioprogramma's niet de moeite waard is: er valt nog veel werk te verrichten om scherper zicht te krijgen op de plaats van literatuur in de (vooroorlogse) mediageschiedenis, waarin meer betekenisvolle letterkundige kwesties weerspiegeld worden dan de notie 'boekpromotie' zou doen vermoeden.

Bibliografie

- Algra, H., Rijnsdorp, C. & Kaam, B. van, *Vrij en gebonden: 50 jaar NCRV*, Bosch & Keuning, Baarn, 1974.
Anbeek, T. & Bank, J., 'Verzuilde literatuur: Een verkenning', in: *Nederlandse letterkunde*, 1, 1996, 2, 125-137.

- Avery, T.**, *Radio Modernism: Literature, Ethics, and the BBC, 1922-1938*, Ashgate, Aldershot/Burlington, 2006.
- Boer, M. de.**, "Onzichtbaere toeheurers!": Dr. P.H. Ritter jr. en zijn samenwerking met uitgevers', in: *De parelduiker*, 15, 2010, 3, 25-42.
- Boer, M. de.**, 'Onzichtbaere toeheurers! Een portret van dr. P.H. Ritter jr. en een onderzoek naar de verschillende manieren waarop hij heeft samengewerkt met uitgevers, 1928-1957. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam, 2006.
- Boven, E. van, Rymenants, K., Sanders, M. & Verstraeten, P.**, 'Middlebrow en modernisme: een inleiding', in: *TNTL*, 124, 2008, 4, 304-311.
- Briggs, A. & Burke, P.**, *A Social History of the Media. From Gutenberg to the Internet*, Third edition, Cambridge: Polity Press, 2009.
- Colenbrander, D., e.a. (red.)**, *Opwaartsche Wegen*, Schrijversprentenboek 28, Letterkundig Museum, 's-Gravenhage e.a., 1989.
- Dane, J.**, "De vrucht van Bijbelsche opvoeding": *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*, Verloren, Hilversum, 1996.
- Dera, J.**, "k Heb nog lang geen vijanden genoeg! A.M. de Jong als radiocriticus bij de VARA", in: *Zacht lawijd*, 12, 2013, 2, 26-49.
- Dorleijn, G.J.**, 'De jaren dertig bestaan niet! Verkenning van een literaire ruimte', in: K. Rymenants, K. Humbeek, J. Robert & J. Stuyck (red.), *Literatuur en crisis. De Vlaamse en Nederlandse letteren in de jaren dertig*, AMVC-Letterenhuis, Antwerpen, 2010, 18-40, 248.
- Gorman, L. & McLean, D.**, *Media and Society in the Twentieth Century. A Historical Introduction*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003.
- Ham, J. van.** 'Radio-lezingen over letterkunde', in: *Opwaartsche Wegen*, 6, 1928-1929, 180-181.
- Haterd, L. van de.**, 'Confessionele jongerentijdschriften in het interbellum', in: G. Harinck (red.), *Opwaartsche wegen? Een eeuw christelijke letterkunde*, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), [Amsterdam], 2010, 8-18.
- Heeroma, K.** (red.), *Het derde réveil. Honderd verzen van jong-protestantse dichters*, Uitgevers Maatschappij Holland, Amsterdam, 1934.
- Herpen, J.J. van.** *Al wat in boeken steekt. Dertig jaar radiowerk van dr. P.H. Ritter jr. bij de AVRO*, Terra, Zutphen, 1982.
- Hoek, G.H.**, „Hier Hilversum, de N.C.R.V.” *Wel en wee ener omroepvereniging*, Nederlandse Christelijke Radio Vereniging, [Wageningen], 1962.
- Hogekamp, B., Leeuw, S. de & Wijfjes, H.** (red.), *Een eeuw van beeld en geluid. Cultuurgeschiedenis van radio en televisie in Nederland*. Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum, 2012.
- Houwink, R.**, 'De geestelijke achtergrond van het werk van Felix Timmermans', in: *Opwaartsche Wegen*, 12, 1934-1935, 141-146.
- Houwink, R.**, 'De N.C.R.V. en de literatuur', in: *Opwaartsche Wegen*, 9, 1931-1932, 229.
- Jahnke, T & Davin, O.**, 'Literaturkritik im Rundfunk der Weimarer Republik', in: H. Boehncke & M. Crone, *Radio Radio: Studien zum Verhältnis von Literatur und Rundfunk*, Peter Lang, Frankfurt, 2005, 85-112.
- Jongsma, H.**, 'Risseeuw, Pieter Johannes', in: I. Schöffers e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland*, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 's-Gravenhage, 1994, 427-428.
- Kate, W. ten.**, „Kort oponthoud" door P.J. Risseeuw', in: *Omroep-gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 11, 1935, 18, 1447.
- Kraan, R.**, 'Cultuurhistorische schets', in: idem (eindred.), *Omzien met een glimlach: Aspecten van een eeuw protestantse leescultuur*, Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum, 1991, 11-74.
- Laan, N.**, 'Vormen van samenwerking tussen kritiek en uitgeverij', in: *Nederlandse letterkunde*, 12, 2007, 3, 217-239 (I); 4, 257-279 (II).
- Maas, N.**, 'De criticus spreekt', in: E. Sanders & N. Maas (red.), *Goed gelezen! 10 jaar de Nationale Voorleesdag*, Stichting Lezen, Amsterdam, 2003, 59-61.
- n.n.**, 'Van blamage gered, de redder geblameerd', in: *Opwaartsche Wegen*, 9, 1931-1932, 125.
- Noort, B. van.**, '„Opstanding”, de jongste roman van Wilma', in: *Omroep-Gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 11, 1935, 16, 1097.
- Puchinger, G.**, 'C. Rijnsdorp en de late wereld van Abraham Kuyper', in: *Bloknoot*, 3, 1994, 9, 32-51.
- Rijnsdorp, C.**, '„Is het mijn schuld”', in: *Omroep-gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 13, 1937, 22, 3.
- Rijnsdorp, C.**, *Ter zijde: Beschouwingen over literatuur en muziek*, Uitgevers Mij Holland, Amsterdam, 1935.
- Risseeuw, P.J.**, 'Twee generaties', in: *Omroep-gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 15, 1939, 35, 2667/2669.

- Risseeuw, P.J.**, 'Eenige notities betreffende christelijk-literair leven sinds 1900', in: idem (red.), *Christelijke schrijvers van dezen tijd*, J.H. Kok n.v., Kampen, 1930, 216-222.
- Rubin, J.S.**, *The Making of Middlebrow Culture*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill/London, 1992.
- Rymenants, K. & Verstraeten, P.**, 'Europese literatuur voor luisteraars verklaard: De radiolezing als vorm van middlebrow-literatuurbeschouwing tijdens het interbellum', in: *TNTL*, 125, 2009, 1, 55-80.
- Sanders, M.**, 'Meertens, De Mérode en het heilige', in: G. Harinck (red.), *Opwaartse wegen? Een eeuw christelijke letterkunde*, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), [Amsterdam], 2010, 30-39.
- Schipper, A.**, 'Dr. C. Rijnsdorp, kenschets van leven en werk', in: idem (red.), *Dr C. Rijnsdorp prijs voor literatuur 1993*, Stichting Dr C. Rijnsdorp Prijs, Rotterdam, 1993, 11-14.
- Smit, G.**, 'Karel van de Woestijne', in: *Omroep-Gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 6, 1930, 16, 1012.
- Squier, S.M.**, 'Communities of the Air: Introducing the Radio World', in: idem (red.), *Communities of the Air. Radio Century, Radio Culture*, Duke University Press, Durham/London, 2003, 1-35.
- Tazelaar, C.**, 'Nieuwe gegevens over Alice Nahon en haar werk', in: *Omroep-Gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 10, 1934, 20.
- Trouwborst, B.**, 'Literaire kritiek bij dr. C. Rijnsdorp', in: *Radix*, 2, 1976, 3, 125-136.
- Wapenaar, A.**, 'Het Vergeten Deel', in: *Omroep-Gids. Christelijk Tijdschrift voor Radio*, 9, 1933, 12, 708-709.
- Werkman, H.**, 'Klem je vast aan de mensen': over P.J. Risseeuw, honderd jaar na zijn geboorte', in: *Liter*, 4, 2001, 17, 53-70.
- Zwart, D.**, "Een programma lijkt mij onmisbaar": K. Heeroma en 'Het derde réveil", in: *Bloknoot*, 1994, 10, 48-119.

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld De Boer (2006), in het bijzonder p. 142-153 en Laan (2007), p. 229-231.
- 2 Voor het radiowerk van Ritter, zie Van Herpen (1982). Een analyse van Ritters contacten met uitgevers geven De Boer (2006) en De Boer (2010).
- 3 In het kader van mijn promotieonderzoek *Pioneering the Non-Print: Book Reviewing on Radio, Television and the Internet, from the 1920s to the Present* (Radboud Universiteit Nijmegen) probeer ik deze lacune enigszins op te vullen, wat totnogtoe heeft geresulteerd in Dera (2013).
- 4 Rymenants & Verstraeten (2009), p. 55. Voor een inleiding op het verschijnsel middlebrow, in relatie tot het vooroorlogse modernisme, zie Van Boven e.a. (2008).
- 5 Rymenants & Verstraeten (2009), p. 78.
- 6 Ibidem, p. 64.
- 7 Gorman & McLean (2003), p. 49-55.
- 8 Hogenkamp e.a. (2012), p. 62.
- 9 Zie ook Briggs & Burke (2009), p. 155.
- 10 Avery (2006), p.7.
- 11 Rubin (1992), p. 279.
- 12 Jahnke & Davin (2005), p. 94.
- 13 Maas (2003), p. 59.
- 14 Vgl. Dera (2013).
- 15 Squier (2003), p. 7.
- 16 De HDO (de voorloper van de AVRO) bestond al in 1923, maar was qua rechtsvorm een stichting.
- 17 Rijnsdorp in Algra e.a. (1974), p. 13.
- 18 Hoek (1962), p. 20. Het lijkt hier te gaan om een relatief klein aantal leden, maar de verkoop van radiotoestellen explodeerde pas na de oorlog. Eind 1930 bijvoorbeeld vormden de NCRV-leden bijna een kwart van alle radioluisteraars.
- 19 Dane (1996), p. 65.
- 20 Kraan (1991), p. 62.
- 21 Algra e.a. (1974), p. 62.
- 22 Puchinger (1994), p. 42.
- 23 Voor Rijnsdorp: Schipper (1993), p. 11. Voor Risseeuw: Jongma (1994), p. 427.
- 24 Rijnsdorp (1935), p. 93.

- 25 De verzoening tussen kunst en volk speelt ook een rol in het denken van andere literatoren die op de radio actief waren. Zo stelde A.M. de Jong (VARA) in zijn brochure *De arbeider en het boek* (1927) dat socialistische letterkundigen zich actief moesten inzetten om het proletariaat met literatuur in contact te brengen, terwijl Anton van Duinkerken (KRO) in *Welaan dan, beminde gelovigen* (1933) bepleitte dat goede katholieke kunst niet alleen in kleine kring, maar ook in de huiskamer zou moeten functioneren.
- 26 Ibidem, p. 168.
- 27 Ibidem, p. 155.
- 28 Werkman (2001), p. 66.
- 29 Risseeuw aan De Bruin, 8-3-1935. Archief Risseeuw HDC VU, map Bottema-Callenbach.
- 30 Vgl. Trouwborst (1976), p. 129-132.
- 31 Colenbrander e.a. (1989), p. 7. Zie over *Opwaartsche Wegen* ook Anbeek & Bank (1996) en Van de Haterd (2010).
- 32 Kraan (1991), p. 61.
- 33 Een goed overzicht van de organisatie van het protestants-christelijke literaire leven tussen 1900 en 1930 geeft Risseeuw (1930).
- 34 Van Ham (1928), p. 180.
- 35 NCRV/Keuning aan Risseeuw, 12-12-1928. Archief Risseeuw HDC VU, map Mulder-Nonhebel.
- 36 NCRV/Tolk aan Risseeuw, 19-12-1928.
- 37 NCRV/Keuning aan Risseeuw, 13-12-1928. Het hielp Risseeuw hierbij dat hij in contact stond met christelijke uitgeverij, die hem verzochten bepaalde boeken voor de NCRV te bespreken.
- 38 Van Ham aan Risseeuw, januari 1929. Archief Risseeuw HDC VU, map Jac de Groot-Van Ham.
- 39 De Groot aan Risseeuw, 25-4-1929. Archief Risseeuw HDC VU, map Jan H. de Groot.
- 40 Risseeuw aan NCRV/Lok, 12-12-1930.
- 41 n.n. (1931).
- 42 Houwink (1931).
- 43 Het afschrift van de vergadering bevindt zich in het archief Rijnsdorp, HDC VU, doos 13, map 72. Op de vergadering waren namens de letterkundige organisaties aanwezig: T. de Bruin, J. Luykenaar Franc-ken, W. van de Hulst, P.H. Muller, P.J. Risseeuw en C. Rijnsdorp. Namens de NCRV waren voorzitter A. van der Deure en secretaris C.A. Keuning aanwezig.
- 44 Ik ben er op basis van het archiefmateriaal in de archieven Rijnsdorp en Risseeuw helaas niet in geslaagd de specifieke leden van deze commissie te achterhalen.
- 45 Afschrift vergadering, zie noot 41.
- 46 Een wekelijks halfuurtje was niet mogelijk, doordat de vrijdagavond slechts eens in de twee weken in handen van de NCRV was – de andere week werd de programmering verzorgd door de KRO, waarmee de NCRV de zender in Huizen deelde.
- 47 Vgl. Risseeuw aan Allon, 24-2-1933. Archief Risseeuw HDC VU, map A. Bosch.
- 48 Opvallend is dat veelschrijver Van Schendel in de jaren dertig ook de meest besproken auteur bij de VARA was. Zie Dera (2013).
- 49 Dorleijn (2010), p. 31.
- 50 Anbeek & Bank (1996), p. 131; Van de Haterd 2010, p. 16.
- 51 *De Omroep-Gids* is raadpleegbaar in het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid. In sommige gevallen zijn er hele lezingen bewaard gebleven, hetzij in archieven (zoals dat van C. Rijnsdorp in het HDC VU), hetzij na publicatie (bijvoorbeeld in *Opwaartsche Wegen* in het geval van Houwink of in *De Rotterdamer* in het geval van Risseeuw).
- 52 Smit (1930).
- 53 Wat dit betreft zou het interessant zijn de overeenkomsten met de literatuurkritiek in protestants-christelijke literaire tijdschriften te onderzoeken, die eveneens te plaatsen is tegen de achtergrond van de institutionele expansie van het protestants-christelijke literaire circuit. Zie Sanders (2010), p. 31.
- 54 Sanders (2010), 32.
- 55 Wapenaar (1933), p. 708-709.
- 56 Van Noort (1935).
- 57 Houwink (1934), p. 141.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem, p. 146.
- 60 Ibidem.
- 61 Tazelaar (1934).

- 62 NCRV/Van Dijk aan H. de Bruin, 15-9-1934. Archief De Bruin, Letterkundig Museum Den Haag, signatuur B 00913 B1. De brief is ook afgedrukt in Colenbrander (1989), p. 63.
- 63 H. de Bruin aan NCRV/Van Dijk, 15-9-1934. Archief De Bruin, Letterkundig Museum Den Haag.
- 64 Heeroma (1934), p. 6. Zie voor een uitvoerig overzicht van de inhoud van Heeroma's bloemlezing en de reacties erop Zwart (1994).
- 65 Zie Zwart (1994), p. 96-105.
- 66 Rijnsdorp aan Risseeuw, 2 juli 1934. Archief Risseeuw HDC VU, map Rijnsdorp I.
- 67 NCRV-radiolezing Rijnsdorp, 20-7-1934. De lezing bevindt zich in het archief Rijnsdorp, HDC VU, doos 13, map 73. Delen van de lezing zijn getranscribeerd in Zwart (1994), p. 84-87.
- 68 Zie voor een overzicht van de reacties Zwart (1994), p. 87-91.
- 69 Heeroma aan Risseeuw, 30-7-1934. Archief Risseeuw HDC VU, map K. Heeroma.
- 70 Heeroma aan Risseeuw, 6-8-1934. Archief Risseeuw HDC VU.
- 71 Ten Kate (1935).
- 72 Risseeuw aan Rijnsdorp, 15-5-1935. Archief Rijnsdorp HDC VU, doos 2, map 7.
- 73 Wapenaar aan Risseeuw, 27-5-1935. Archief Rijnsdorp HDC VU.
- 74 Risseeuw aan Rijnsdorp, 15-5-1935.
- 75 Risseeuw aan Rijnsdorp, 21-5-1935. Archief Risseeuw, HDC VU.
- 76 Risseeuw aan H. de Bruin, ongedateerde brief, eind 1936. Archief Risseeuw, HDC VU, map Bottema-Callenbach. In de brief merkt Risseeuw voorts op dat hij niet wil dat het zijn roman vergaet als 'met de radiolezing van Henks boek 'Doodzwijgen'. Waarschijnlijk doelde Risseeuw hier op de aan *Is het mijn schuld?* verwante roman *Burgers in nood* (1936) van H.M. van Randwijk en is 'Doodzwijgen' een ironische titel voor een fictieve radiolezing, want Van Randwijks boek werd niet voor de NCRV-microfoon besproken.
- 77 Rijnsdorp (1937).
- 78 Ooms aan Risseeuw, juli 1933. Archief Risseeuw HDC VU, map Nijenhuis-Popma.
- 79 Risseeuw aan Ooms, 15-10-1938. Archief Risseeuw HDC VU.
- 80 Risseeuw (1939), p. 2669.